

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Психіка та свідомість.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
Чепіга Л.П.

План лекції

1. Поняття про психіку та її еволюцію.
2. Психіка як властивість високоорганізованої живої матерії.
3. Природа та механізми психічних явищ.
4. Біологічна природа психіки. Подразливість, чуттєвість.
5. Розвиток психіки тварин.
6. Інстинктивна поведінка тварин.
7. Стадія інтелектуальної поведінки тварин.
8. Концепція Леонтьєва-Фабрі.
9. Погляди Т. де Шардена на розвиток психіки тварин.
10. Розвиток психіки та свідомості людини.
11. Роль праці в формуванні та розвитку свідомості людини.
12. Культурно-історична концепція розвитку психіки людини за Л. С. Виготським.

Рекомендована література:

1. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
2. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. Каравела. 2011. 464 с.
3. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
4. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
5. Їїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
6. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
8. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

Текст лекції.

1. Поняття про психіку та її еволюцію.

Людей споконвічно хвилювало питання: у якій залежності перебувають між собою людський мозок, психіка і Всесвіт? Яким чином розвивалася людська психіка? Безумовно, таку залежність розглядали по-різному. Вона часто визначалася засадами тієї чи іншої науки, відповідним світоглядом тощо. Останнім часом психіку ставлять у залежність від вищої нервової системи людини, вважають функцією мозку. Унаслідок цього розвиток психіки пов'язують з розвитком вищої нервової системи людини. Розглянемо цей підхід, оскільки, спираючись на нього, ми розкриємо психіку і психічне з інших позицій. Найчастіше філогенез психіки (історичний її розвиток), розглядають за аналогією до філогенезу організмів (тому в дослідженні філогенезу йдеться про видовий розвиток психіки у тварин). Погляд на філогенез, який існував у радянській психології, і тепер найбільш ґрунтовний. Він доводить існування взаємозумовленості між рівнем розвитку психіки і рівнем

організації нервової системи її тілесного носія, спираючись на порівняльно-фізіологічні й зоопсихологічні дані. Вважають, що така взаємозумовленість склалася в процесі адаптації організму та його психічного складу до середовища. Життя в біологічному сенсі розглядають у єдності процесів росту, розмноження, обміну речовин. Живі організми, на відміну від неживих, здатні до активної відповіді на подразнення – тобто такої, яка здійснюється за рахунок енергії самого організму. Допсихічною (біологічною) формою реакції організму на середовище є проста подразливість – здатність організму відповідати на життєво важливі впливи середовища. Шляхом еволюції простої подразливості виникла чутливість – психічна форма реакції на середовище, яка передбачає подразливість щодо тих явищ середовища, які не мають життєвого значення, але орієнтують організм у середовищі, тобто виконують сигнальну функцію. Елементарну сенсорну психіку вважають нижчим рівнем розвитку психіки у філогенезі. Вона, за О.М. Леонтьєвим, наявна в багатоклітинних безхребетних організмів. Зоопсихолог Г. Чайченко з таким твердженням не згоден. Він цю стадію розвитку психіки поділяє на: а) нижній рівень, до якого належать одноклітинні організми, які загалом не мають нервової системи й можуть реагувати на подразнення у формі локомоції – руху до позитивних подразників і від негативних (сюди потрапляють одноклітинні й деякі багатоклітинні організми); б) вищий рівень, на якому нервова система виникає, у дифузній та гангліозній формах.

На стадії елементарної сенсорної психіки поведінка тварин зумовлена впливом окремих властивостей предметів або явищ зовнішнього світу. Відображення дійсності цього світу тваринами відбувається у формі чутливості. Чутливість відрізняється від простої подразливості тим, що подразник, на який тварина реагує, може не мати безпосереднього біологічного сенсу, тоді він виконує сигнальну функцію (сигналізує про наявність біологічно значущих подразників), а отже, орієнтує організм у середовищі. Тварини отримують від дійсності лише елементарні відчуття, що сприяє їхній адаптації в постійних умовах середовища, але не дає їм змоги адаптуватися до мінливого середовища. Отож, головним психічним процесом на цій стадії є відчуття. У процесі розвитку організму, який відповідає цій стадії, головними напрямками є диференціація органів відчуття, що впливає на краще розрізнення відчуттів, розвиток органів руху та розвиток нервової системи від дифузної до гангліозної. Гідра, у якої дифузна нервова система, реагує на подразнення всією поверхнею тіла, бо її нервові клітини не спеціалізовані. У нервовій системі дощових хробаків уже є спеціалізація – їхні нейрони об'єднані в нервові вузли – ганглії. Вони вже мають окремі органи чуття. Це сприяє появі зародків складніших форм поведінки. Активний пошук позитивних подразників є домінуючим над пристосуванням до існуючих умов. До стадії перцептивної психіки належать хребетні тварини (за широким уявленням зоопсихологів, вищі безхребетні й хребетні). На цій стадії організми здатні розрізнявати не тільки окремі фактори середовища, а й цілісні предмети, речі. Відбуваються процеси не лише відчуття, а й сприйняття. Поведінка тварин керується одразу багатьма одночасно активізованими подразниками.

Головним психічним процесом стадії перцептивної психіки є сприйняття. Розвиток тілесного організму, який відповідає цій стадії, полягає у розвитку дистантних органів відчуття (зору, слуху, які, на відміну від дотику, вимагають дистанції від предмету), кортикалізації органів руху (рухові акти переходять під

контроль кори головного мозку, тому стають більш довільними), розвиток нервової системи (передусім – центральної нервової системи, а в ній – переднього мозку, великих півкуль, насамперед їхньої кори).

Дослідник Г. Чайченко цю стадію також поділяє на два рівні:

- нижчий рівень – до нього належать вищі безхребетні (ракоподібні, павуки, комахи), яким властива складна організація рухового апарату, складна будова органів чуття (фасеткові очі комах), ускладнення нервової системи (потужні надглоткові ганглії виконують функції координування аналогічно до мозку). Комахи здатні до оптичного сприйняття форми;

- вищий рівень властивий всім хребетним, але повною мірою виявляє себе у вищих хребетних, у яких відбувається взаємодія різних аналізаторних систем: зорової, слухової, нюхової, кінестетичної; вони вже можуть сприймати цілісні речі, а значить – більш вдало пристосовуватися до середовища.

Стадію тваринного інтелекту пов'язують уже головним чином із людиноподібними приматами (хоча наявна і в дельфінів). Ці тварини здатні до наочно-дійового мислення. Якщо тварини на стадії елементарної сенсорної психіки можуть відчувати лише певні аспекти речей (реагувати на них), а тварини на стадії перцептивної психіки мають справу з цілісними речами, то на стадії тваринного інтелекту перед твариною відкриваються відношення між речами (хоча й не у словесній абстракції, а в наочній дії). Поведінка цих тварин перетворюється на набір цілеспрямованих операцій. Отож, мислення (у наочно-дійовій формі) є головним психічним процесом на цій стадії. Згідно з гештальтпсихологом Вольфгангом Келером, вищі примати мають чотири кардинальні відмінності від тварин, які перебувають на попередній стадії розвитку психіки:

- здатність до інсайтів (раптових осяянь), коли мавпа здогадується, як розв'язати складне завдання;

- здатність відтворити одного разу здійснену операцію без нових спроб;

- здатність перенести знайдене рішення в інші аналогічні умови;

- здатність до розв'язання двофазних завдань (тобто завдань, у яких виокремлюють попередню фазу (підготовчу) і фазу здійснення (досягнення головної мети). На вищому щаблі філогенезу психіки перебуває людина. Її звичайно розглядають окремо від попереднього матеріалу.

Людська психіка, згідно з Ф. Енгельсом, детермінована вже здебільшого соціально: трудова діяльність із суспільною організацією є головними чинниками. Внутрішня детермінація психіки людини в такому розумінні не відіграє великої ролі, людину розглядають як біосоціальну істоту.

Онтогенез – це індивідуальний розвиток, тоді як філогенез є розвитком виду загалом. Біологічний онтогенез, згідно із законом Мюллера-Геккеля, є копіюванням філогенезу. Щодо онтогенезу психіки людини це твердження не є таким безсумнівним. Людина народжується саме людиною. Вищі форми психічної діяльності вона опановує інакше, ніж тварини.

Соціалізуючи онтогенез людської психіки, можна стверджувати, що ця відмінність остаточно зумовлюється впливом суспільства. Але якщо застосувати методологічний принцип творчої самодіяльності, онтогенез психіки постане як розгортання суто людської сутності в біологічних і соціальних умовах. Ці умови можуть виключити можливість цього саморозвитку людини (генетичні аномалії призводять до розумової неповноцінності, відсутність соціальних контактів у

сензитивний період розвитку також є руйнівною), але не вносять в індивідуальний розвиток людини нічого такого, що не було наявним у її потенції.

Онтогенез психіки людини вивчають дві психологічні науки: загальна психологія і вікова психологія. Онтогенез людини вікова психологія поділяє на сензитивні періоди, кожен з яких сприяє появі в людини певних психічних новоутворень. Якщо новоутворення не з'явилося у відповідний час, імовірно, що воно може не з'явитися загалом, тому виховний вплив на певні грані особистості має бути своєчасним (інакше він буде неефективним). Сензитивні періоди об'єднуються у стадії. Ці стадії існують об'єктивно, вони відокремлюються одна від одної віковими кризами (1-го, 3-го, 7-го років життя, підліткового віку тощо), однак про зміст цих стадій у психологів єдиної думки нема. Є велика кількість теорій онтогенезу, деякі з яких наводимо нижче: Теорія рекапітуляції Холла-Болдуїна, згідно з якою в онтогенезі повторюється соціогенез (розвиток суспільства). Звідси й досить дивні назви стадій онтогенезу: первісне дикунство, мисливство, скотарство, землеробство, торгово-промислове. Теорія дитячої сексуальності З. Фрейда стверджує, що стадії онтогенезу зумовлені розвитком сексуальності. Він розрізняє оральну, анальну, фалічну, латентну та генітальну стадії, пов'язуючи їх з різними ерогенними зонами, які послідовно пізнає людина. Фіксація на якійсь стадії, зумовлена найяскравішими враженнями, пов'язаними з нею, є джерелом психопатології. Епігенетична теорія Е. Еріксона (теорія життєвого циклу) поділяє онтогенез на вісім стадій психосоціального розвитку, на кожній з яких людина розв'язує певну проблему – і наслідком розв'язання є певне вікове психічне новоутворення. У розв'язанні проблеми базової довіри-недовіри до світу народжується надія; у протистоянні автономії та сорому й сумніву – сила волі; у виборі між ініціативою та почуттям провини – цілеспрямованість; у протистоянні працелюбності й меншовартості – компетентність; в обранні ідентичності всупереч змішуванню ролей – вірність; у конфлікті близькості й ізоляції – любов; у ствердженні генеративності проти стагнації – опікування; у здобутті цілісності всупереч відчаю – мудрість. Теорія провідної діяльності О.М. Леонтьєва, згідно з якою змістом стадій психічного онтогенезу є послідовне оволодіння людиною видами діяльності, такими як гра, вчення, праця. Згідно з уявленнями про індивідуальний розвиток психіки людини, що склалися в межах суб'єктного підходу В.О. Татенка, зміст стадій онтогенезу полягає в черговості розгортань (а потім згортань) так званих «інтуїцій суб'єктного ядра» людини: екзистенціальної, експерієнтальної, рефлексивної, інтенціональної, потенціальної, актуальної, віртуальної, тобто внутрішніх сутнісних утворень людини, які актуалізуються в конкретних психічних явищах.

2. Психіка як властивість високоорганізованої живої матерії.

У радянській та українській психології переважає загальний погляд на психіку як функцію мозку, як відображення об'єктивної реальності; визнають самодетермінацію психічної діяльності і водночас суспільну зумовленість людської свідомості, єдність свідомості та діяльності. О.М. Леонтьєв зазначає, що психіка людини є функцією тих вищих мозкових структур, які формуються в людини онтогенетично і в процесі оволодіння формами діяльності, що склалися історично, у ставленні до навколишнього людського світу.

На думку С.Л. Рубінштейна, оскільки психічна діяльність – це діяльність мозку, що взаємодіє із зовнішнім світом, тому що правильно зрозумілий зв'язок

психічного з мозком – це водночас правильно зрозумілий зв'язок його із зовнішнім світом. На думку видатного українського психолога Г.С. Костюка, психічне й фізіологічне не є процесами, розмежованими в часі й просторі; нейродинамічна характеристика є необхідною і важливою для розкриття закономірностей психіки. Однак потрібно бачити й відмінності. Розкриття руху нейродинамічних процесів «не дає ще даних про те, що саме людина відчуває, сприймає, уявляє, про що і як вона думає, до чого прагне, які цілі ставить перед собою, якими інтересами, поглядами, переконаннями керується у своїй поведінці. А саме в цьому і виявляється специфіка психічного, його своєрідність». Нині класичні вчення про мозок і його діяльність потрібно переосмислити, бо в науці накопичилося дуже багато фактів, які заперечують його «верховенство» щодо психіки. Вони також змушують визнати мозок важливим людським органом, специфічним апаратом, але таким, що підпорядкований вищій сутності – психіці. Мозок людини є матеріальним інструментом, який забезпечує її взаємодію з реальним світом, у тому числі сприйняття й ретрансляцію психоенергії із зовні (космосу, соціальної психіки). Усесвітньо відомий нейрофізіолог, лауреат Нобелівської премії Шеррінгтон заявив, що психіка, індивідуальність локалізовані за межами головного мозку. Його учень Екклс, теж лауреат цієї премії, у своїй монографії «Свідомість і мозок» зробив висновок, що мозок – це не місце, де перебуває свідомість, а допоміжний засіб, немовби обслуговуючий комп'ютер. Великий хірург М.І. Пирогов теж зазначав, що мозок окремої людини є органом мислення Космічної Думки.

Учений Г.Х. Шингарьов висунув ідею, що людський мозок – це лише помпа, яка пропонує в організм, що тимчасово існує, струмінь космічної свідомості. Унаслідок такого підходу навіть мозок і всю нервову систему стали розглядати як паралельні й генетично ніяк не пов'язані з розвитком і функціонуванням свідомості. Справді, з часом виявилася неспроможність психології пояснити складність психічного життя, беручи до уваги тільки категорію свідомості. Навіть практика, особливо клінічна, переконливо доводить, що суттєву роль у становленні, розвитку й функціонуванні свідомості відіграє саме несвідоме, підсвідоме і навіть надсвідоме.

Вчені матеріалістичного напрямку розглядають психіку людини як властивість високоорганізованої матерії, яка є продуктом тривалого (мільйони років) розвитку. Виникнення і розвиток психіки пов'язані з виникненням і розвитком органічної природи. "Розвиток живої природи, розвиток психіки йде від елементарних, найпростіших форм до вищих проявів у людини логічного мислення, свідомості". Історія розвитку психіки людини мала передісторію, яка пов'язана з біологічною еволюцією живих організмів.

Для розуміння передісторії розвитку психіки велику роль відіграло вчення Ч. Дарвіна (еволюційна теорія), який розкрив основні шляхи розвитку природи, її закономірності. Проте, аналізуючи проблему виникнення людини, Ч. Дарвін не зміг розкрити рушійні чинники розвитку, під впливом яких тваринний предок людини перетворився в живу істоту. Він припускав, що людина виникла за біологічними законами природного добору, але не зміг піднятися до розуміння провідної ролі суспільного виробництва, яке створює нові, відмінні від біологічних, соціально-історичні закони розвитку.

Для розуміння того, як виникла психіка людини, її свідомість, необхідно розглянути, як вона виникла в процесі еволюції живих форм, як протягом багатьох мільйонів років розвиток психіки йшов від найпростіших, елементарних форм до

вищих, до появи найвищої форми психіки людини – її свідомості. Досліджуючи природу матерії, вчені-матеріалісти вивчають різні форми руху матерії, оскільки рух є способом існування матерії, її внутрішньою властивістю. Нерухомої матерії не існує взагалі. В стані руху, змін і розвитку перебуває у Всесвіті все існуюче, вся органічна й неорганічна природа.

Усім видам матерії, починаючи від неживої, неорганічної і закінчуючи найвищою складною матерією – людським мозком, властива якість відображення, тобто здатність реагувати на впливи. Форми відображення залежать від форм існування матерії: відображення проявляється в здатності реагувати на «інші впливи відповідно до характеру впливу та форми існування матерії. Вищою формою відображення є психічне відображення, а вищою формою психічного відображення є свідомість. Така точка зору виникла не відразу. Можна виділити кілька підходів до розв'язання проблеми виникнення психіки:

1) "антропсихізм", в основі якого лежить думка, яка йде від Р. Декарта і підтримується деякими вченими і сьогодні, про те, що психіка властива лише людині;

2) "панпсихізм" Ж.Б.Робіне, Г.Фехнера та ін., які вважали психіку властивістю будь-якої матерії;

3) "біопсихізм" – визнання психіки як властивості лише живої матерії (Т. Гоббс, В. Вундт, Е. Геккель та ін.);

4) концепція "нейропсихізму", висунута Ч. Дарвіном і Г. Спенсером, яка набула найбільшого поширення як у сучасній фізіології, так і в психології. За нею психіка властива не будь-якій взагалі матерії і не тільки живій, а лише організмам, що мають нервову систему.

У неживій природі відображення може проявитися у вигляді механічної, фізичної чи хімічної взаємодії тіл або речовин (хвиля і камінь, сонячний промінь і поверхня води, озон після грози тощо).

З появою життя на Землі жива матерія набуває особливих властивостей. Загальною властивістю всіх живих організмів є подразливість – здатність живого організму реагувати на зовнішні впливи середовища певними процесами – біологічними процесами. Подразливість є необхідною умовою обміну речовин між організмом та середовищем. Це біологічна форма відображення.

Вона проявляється наступним чином. Тварина відповідає активністю (зовнішньою і внутрішньою) на прямі впливи, які самі по собі позитивно чи негативно впливають на організм. Так, наприклад, поживні речовини, розчинені в воді, викликають в інфузорії процес асиміляції, тобто їх засвоєння.

Таким чином, з виникненням життя відображення стає якісно іншим. У неживій природі об'єкт залишається пасивним щодо впливів, а в живій природі живі істоти проявляють активність, вони вибірково реагують на впливи внаслідок здатності до саморегуляції.

Слід зазначити, що останнім часом з'являються публікації про те, що рослинам властиві складні форми реагування на зовнішні впливи. Елементарні рухи, здійснювані рослинами, називаються тропізмами (соняшник повертається за Сонцем; мімоза згортається при дотику; росянка, піймавши в полон комаху, закриває пелюстки квітки тощо).

Подразливість є основою появи більш високого рівня відображення – психічного відображення. Психічне відображення виникає на певному етапі розвитку тваринного світу у формі здатності відчувати.

Здатність відчувати – це чутливість. Чутливість проявляється в реагуванні на такі впливи середовища, від яких безпосередньо життя організму не залежить, але які сигналізують про біологічно значущі впливи середовища. Роль сигналу можуть виконувати звуки, запахи, кольори та інші якості предметів та їх поєднання. Таким чином, виникнення у тварини здатності розрізняти окремі подразники, що відіграють сигнальну роль у пристосуванні її до зовнішнього середовища, є початком розвитку психіки у тварин. Завдяки здатності відображати принаймні елементарні ув'язки між подразниками виробляється механізм передбачення очікуваної події. Це забезпечує можливість приготуватися до відображення впливу, який має відбутись (випереджувальне відображення).

Поява і розвиток чутливості – нового рівня відображувальної діяльності – йшла в нерозривному зв'язку з ускладненням способу життя тварин і розвитком у них нервової системи, органів чуття та органів руху.

Удосконалення тілесної організації тварин під впливом способу їх життя відбувалось у двох протилежних напрямках: по-перше, в бік дедалі більшої спеціалізації органів чуття (зорового, слухового, нюхового, смакового тощо) та органів руху (ніг, крил); по-друге, в бік централізації нервової системи: від сітчастої (медуза), вузлової (черв'яки, комахи) до нервової системи хребетних.

У хребетних дедалі активніше розвиваються головний мозок і його вищий відділ – кора головного мозку. Збільшення об'єму й ролі кори головного мозку називається кортикалізацією. Чим більшого розвитку досягає нервова система і мозок тварини, тим вищий рівень її психіки.

4. Біологічна природа психіки. Подразливість, чуттєвість.

Еволюційно-біологічними аспектами психіки займається зоопсихологія. Проте багато які питання, що вивчаються нею, пов'язані з фундаментальними методологічними проблемами загальної психології.

Насправді, для того, щоб зрозуміти природу психіки взагалі або специфіку психіки людини, необхідно дати відповіді на такі питання, як, наприклад: коли і чому в ході біологічної еволюції виникла психіка? - або: як розвивалася і ускладнювалася психіка?

Поглиблення в історію філогенезу психіки неминуче підводить до питання про її об'єктивний критерій.

Очевидно, що, обговорюючи психіку тварин, не можна користуватися суб'єктивним критерієм: ми не знаємо і, напевно, ніколи не дізнаємося, що відчуває (переживає, відчуває) дощовий черв'як або мурашка. Тим більше немислимо ставити таке питання відносно якихось істот, які жили в далекому біологічному минулому. Єдиний *шлях* тут - знайти об'єктивний критерій психіки, тобто така зовні спостережувана і реєстрована ознака, яка дозволяє стверджувати, що у даного організму є психіка.

Зрозуміло, що якщо будуть знайдені такі властивості зовнішньої поведінки тварини, які пов'язані з психікою і саме з нею, то можна буде приблизно сказати, де знаходиться межа, яка розділяє непсихічні (допсихічні) і психічні форми існування матерії.

У історії природознавства існували різні спроби "локалізувати" психіку в природі. Серед них можна назвати теорію "панпсихізму", згідно якою душею наділена вся природа, у тому числі і нежива (наприклад, камені). Теорія "біопсихізму" приписувала психіку всьому живому, включаючи рослини. Навпаки, сильно звужувала круг володарів психіки теорія "антропсихізму": згідно їй психіка існує тільки у людини, а тварини, як і рослини, тільки "живі автомати". Концепція "нейропсихізму" відносила психіку тільки до істот, що володіють нервовою системою і тому подібне.

У всіх цих уявленнях критерії психічного були зовнішніми по відношенню до форми існування організму (предмету). Психіка приписувалася якій-небудь істоті не тому, що воно виявляло певні властивості поведінки, а просто тому, що воно належало до певного класу об'єктів; наявність же психіки у даного класу постулювалося аксіоматично.

Іншу групу теорій складають ті, які виходять з внутрішніх, функціональних, критеріїв. Це сучасніші теорії, і всі вони не опускаються у пошуках психіки нижче за тваринний світ. Проте критерії, які вони висувають, приводять і тут до різної локалізації "порогу" психічного. Ось деякі з них: здібність до пошукової поведінки, здібність до "гнучкого" (на відміну від жорстко запрограмованого) пристосування до середовища, тобто до індивідуального навчання, здібність до "програвання" дії у внутрішньому плані і ін.

Серед багатьох гіпотез є одна, яка отримала найбільший розвиток і визнання. Вона належить *А. Н. Леонтьєву*. Розглянемо її декілька детальніше.

Як об'єктивний критерій психіки *А. Н. Леонтьєв* пропонує розглядати *здатність живих організмів реагувати на біологічно нейтральні дії*. Біологічно нейтральні (інший термін "абіотичні") дії - це ті види енергії або властивості предметів, які не беруть участь безпосередньо в обміні речовин. Самі по собі ці дії не корисні і не шкідливі; ними тварина не харчується, вони не руйнують його організм.

Чому ж виявляється корисним їх відображати, або на них реагувати? Тому що вони знаходяться в об'єктивно стійкому зв'язку з біологічно значущими об'єктами і, отже, є їх потенційними *сигналами*. Якщо живого організму набуває здатність як відображати біологічно нейтральні властивості, так і встановлювати їх зв'язок з біологічно істотними властивостями, то можливості його виживання виявляються незрівнянно ширшими.

Розглянемо приклад. Звуком не харчується жодна тварина, так само як і від звуку звичайної інтенсивності тварини не гинуть. Але звуки в природі - найважливіші сигнали живої їжі або небезпеки, що наближається. Почути їх - означає мати можливість піти на зближення з їжею або уникнути смертельного нападу.

Віддзеркалення біологічно нейтральних властивостей виявляється нерозривно пов'язаним з якісно іншою формою активності живих істот - *поведінкою*. До того процеси життєдіяльності зводилися до *засвоєння* живильних речовин, *виділення*, *зростання*, *розмноження* і тому подібне. Тепер з'являється як би вставлена активність. Вона "вставлена" між актуальною ситуацією і біологічним вітальним актом - обміном речовин. Сенс цієї активності полягає в тому, щоб забезпечити біологічний результат там, де умови не дозволяють реалізуватися йому безпосередньо, відразу.

Уявіть собі на хвилину, що такою активністю володіли б рослини. Тоді вони повинні були б, наприклад, розбігатися при звуках кроків або машини, що їде, що наближаються, або перебиратися до річки в посушливу погоду, а потім повертатися на місця з родючішим ґрунтом. Оскільки рослини не "поводяться" таким чином, ми говоримо, що у них немає психіки. Навпаки, практично всі тварини виявляють сигнальну поведінку, і на підставі цього ми вважаємо, що у них є психіка.

Тепер потрібно ввести два фундаментальні поняття, які пов'язані із запропонованим критерієм: це поняття "*подразливість*" і "*чутливість*".

Та, що *дратує* - це здатність живих організмів реагувати на біологічно значущі дії. Коріння рослини подразливі по відношенню до живильних речовин, які містяться в ґрунті: при зіткненні з розчином цих речовин вони починають їх всмоктувати.

Чутливість - це здатність організмів відображати дії, біологічно нейтральні, але об'єктивно пов'язані з біотичними властивостями.

Коли мова йде про чутливість, "віддзеркалення", згідно гіпотезі А. Н. Леонтьєва, має *два аспекти*: об'єктивний і суб'єктивний. У *об'єктивному* сенсі "відображати" - означає реагувати, перш за все руховий, на даний агент.

Суб'єктивний аспект виражається у внутрішньому переживанні, відчутті, даного агента. Та, що *дратує* ж суб'єктивного аспекту не має.

Припущення про те, що суб'єктивна форма віддзеркалення вперше з'являється разом з реакціями на абіотичні подразники, є дуже важливою науковою гіпотезою. Зважаючи на це сам автор визнав необхідним організувати її експериментальну перевірку.

Хоча гіпотеза Леонтьєва відноситься до походження відчуття у тварин, перевірку її він міг організувати тільки на людині, використовуючи його здатність давати звіт про свій суб'єктивний досвід.

5. Розвиток психіки тварин.

Психіка забезпечує ефективніше пристосування до середовища.

По суті, така відповідь означає, що виникнення і розвиток психіки на тваринному світі підкорялося дії загального закону еволюції, згідно якому закріплювалося те, що було біологічно корисне.

Розвиваючи це уявлення, радянський учений *А. Н. Северцов* звернув увагу на два принципово різних способу пристосування живих організмів до змін умов середовища (1) шляхом зміни будови і функціонування органів і (2) шляхом зміни поведінки без зміни організації.

Перший спосіб був загальним у рослин і тварин; другою мав місце тільки у тварин, і був пов'язаний з розвитком психіки. У середині другого (поведінкового, або психічного) способу пристосування *А. Н. Северцов* виділив, у свою чергу, два різні напрями.

Одне з них полягало в повільних змінах успадкованих форм поведінки - *інстинктів*. Еволюція інстинктів відбувалася під впливом поволі протікаючих змін зовнішнього середовища. Її темпи співпадали з темпами зміни морфологічній організації тварин.

Інший напрямок полягав в розвитку здібності до індивідуального навчання, або, по термінології *А. Н. Северцова*, здібності до "розумних дій".

"Розумні дії", по *Северцову*, - це швидкі зміни поведінки, свого роду "винаходи" нових способів поведінки у відповідь на швидкі зміни середовища,

перед лицем яких інстинкт виявляється безпорадним. Ці дії не повинні були фіксуватися, передаватися по спадку, бо їх перевагою була їх висока пластичність. Тому по спадку передавалася лише *здібність до них*. Остання, за думкою Северцова, і визначає висоту психічної організації тварини.

Ідея Северцова про два різні механізми розвитку поведінки (шляхом зміни інстинкту і шляхом набуття індивідуального досвіду), так само як і найзагальніша оцінка психіки як найважливішого *чинника еволюції*, залишаються важливими і безперечними теоретичними положеннями.

Отже, ще раз: психіка виникла тому, що вона опинилася, "могутнім засобом пристосування тварин до навколишнього середовища".

Значно важче відповісти на питання: *як виникла психіка?* І тут ми знову потрапляємо в область тільки гіпотез.

Згідно припущенню А. Н. Леонтьєва, поштовхом до появи психічного віддзеркалення (чутливості) міг послужити перехід від життя в однорідному, гомогенному середовищі до середовища дискретних, речово-оформлених об'єктів. От як він описує головні події цього процесу.

Цілком імовірно, що прості живі організми існували в гомогенному розчині живильних речовин, з якими вони були в безпосередньому контакті. Для засвоєння цих речовин їм досить було проста тій, що дратує.

Якщо біотичні властивості, до яких були подразливі організми, було декілька, то вітальна реакція на один з них могла готувати (обумовлювати) реакцію на інше. Іншими словами, вже на стадії подразливості якісь властивості могли набувати двоякої функції: безпосередньої участі в обміні речовин і сигналізації про іншу життєво важливу дію.

Наступний крок міг полягати в тому, що через зміни середовища деякі дії перестали бути вітальними, значущими самі по собі. Проте організм продовжував на них реагувати як на сигнали біотичних дій. Це і означало появу чутливості.

Таким чином, чутливість, ймовірно, з'явилася на базі подразливості. Разом з тим вона означала якісно новий тип віддзеркалення. Справа не тільки в появі її суб'єктивного компоненту: разом з нею вперше з'явилася здатність організму відображати *об'єктивні зв'язки між властивостями середовища*.

Природно, що з'явитися і отримати подальший розвиток цей тип віддзеркалення міг лише в умовах, де існував стійкий зв'язок між об'єктами або їх окремими властивостями. Такий стійкий зв'язок і забезпечувало речово-оформлене середовище.

Матеріалом який може служити, поясненням виникнення психіки з одного боку, дані палеонтології. Проте вони настільки мізерні і уривчасті, що не дозволяють відновити еволюцію навіть морфологічних форм, не говорячи вже про еволюцію психіки тварин. З іншого боку, є дані порівняльної зоопсихології. Вони невимірні цінніші, оскільки реально спостережувані. Проте потрібно пам'ятати, що їх значення для відновлення філогенезу психіки обмежене.

Річ у тому, що жодна тварина, що нині живе, навіть найпримітивніший організації, не може розглядатися як прародитель більш високоорганізованих тварин. Сучасна інфузорія - такий же продукт тривалої еволюції, як і сучасний вищий ссавець. Не дивлячись на це, головні тенденції розвитку психіки цим методом можуть бути виявлені.

Як основні тенденції наголошуються наступні:

- ускладнення форм поведінки (форм рухової активності);
- вдосконалення здібності до індивідуального навчання;
- ускладнення форм психічного віддзеркалення (одночасно як наслідок і як чинник попередніх тенденцій).

Перш ніж перейти до короткої характеристики окремих **стадій** еволюційного розвитку психіки, зупинимося на двох важливих загальних положеннях.

Перше положення: як показав А. Н. Леонтьєв, кожна нова ступінь психічного розвитку починається з ускладнення діяльності, що практично пов'язує тварину з навколишнім світом. Нова ж форма психічного віддзеркалення виникає услід за цим ускладненням діяльності і, у свою чергу, робить можливим її подальший розвиток.

Так, на думку А. Н. Леонтьєва, в період зародження психіки діяльність тварин почала складатися в речово-оформленому середовищі і повинна була підкорятися об'єктивним зв'язкам між різними властивостями речей. Проте предметом віддзеркалення були не ці зв'язки, а лише окремі, ізольовані властивості (форма елементарних відчуттів). На наступному ступені діяльність тварин визначалася вже відносинами між предметами, тобто цілими ситуаціями, забезпечувалася ж вона віддзеркаленням окремих предметів.

Отже, перше положення полягає в затвердженні діяльності в розвитку психічного віддзеркалення.

Друге загальне положення: має місце неспівпадання ліній біологічного і психічного розвитку тварин. Наприклад, тварина, що стоїть на вищому ступені біологічного розвитку (згідно зоологічній систематиці), не обов'язково володіє і розвиненішою психікою.

К. Є. Фабрі пояснює це неспівпадання насамперед неоднозначним співвідношенням між морфологією тварин (на якій заснована їх зоологічна систематика) і способом їх життя. Пластична пристосовність поведінки може привести до рішення однієї і тієї ж біологічної задачі за рахунок використання різних морфологічних засобів, і, навпаки, одні і ті ж морфологічні органи можуть виконувати вельми різні функції. Таким чином, рівень психічного розвитку тварини визначається складним співвідношенням таких чинників, як його морфологія, умови життя (екологія) і його поведінкова активність.

Перерахуємо головні особливості психічної діяльності тварин, що відрізняють її від психіки людини.

1. Вся активність тварин визначається біологічними мотивами. Це добре виражено в часто цитованих словах німецького психолога А. Гельба: "Тварина не може робити нічого безглузлого. На це здатна тільки людина".

2. Вся діяльність тварин обмежена рамками наочних конкретних ситуацій. Вони не здатні планувати своїх дій, керуватися метою, що "ідеально" представляється. Це виявляється, наприклад, у відсутності у них виготовлення знарядь про запас.

3. Основу поведінки тварин у всіх сферах життя, включаючи мову і спілкування, складають спадкові видові програми. Навчання у них обмежується набуттям індивідуального досвіду, завдяки якому видові програми пристосовуються до конкретних умов існування індивіда.

4. У тварин відсутні закріплення, накопичення і передача досвіду поколінь в матеріальній формі, тобто у формі предметів матеріальної культури.

6. Інстинктивна поведінка тварин. 3. Стадія інтелектуальної поведінки тварин. 4. Концепція Леонтьєва-Фабрі.

Зупинимось коротко на **періодизації** еволюційного розвитку психіки. Наша мета полягатиме не стільки в характеристиці окремих стадій (це зроблено в роботі А. Н. Леонтьєва і особливо детально, на новому матеріалі, в книзі К. Є. Фабрі), скільки в ілюстрації основних принципів періодизації, а також загальних положень щодо напрямів і чинників розвитку психіки.

А. Н. Леонтьєв виділяє в еволюційному розвитку психіки три стадії: (1) *стадію елементарної сенсорної психіки*, (2) *стадію перцептивної психіки*, (3) *стадію інтелекту*.

К. Є. Фабрі зберігає лише перші дві стадії, розчиняючи стадію інтелекту у стадії перцептивної психіки унаслідок труднощі розділення "інтелектуальних" і "неінтелектуальних" форм поведінки вищих ссавців. Потім К. Є. Фабрі вводить розділення кожної стадії принаймні на два **рівні**: *вищий* і *нижчий*, допускаючи можливість існування також і проміжних рівнів.

Як вже мовилося, тварини на стадії *елементарної сенсорної психіки* здатні відображати лише *окремі властивості* зовнішніх дій.

Великий інтерес представляють істоти, які знаходяться на нижчому рівні цієї стадії, тобто володіють лише зачатками психіки. До таких тварин відносяться багато простих. Ось короткий "портрет" їх поведінки, як його можна резюмувати по опису К. Е. Фабрі.

Прості здібні до достатньо складних переміщень в просторі: у товщі води, по поверхні предметів, що знаходяться у воді, або по дну водоймищ. Деякі види мешкають в ґрунті або паразитують в організмах інших тварин. Їх рухи здійснюються у бік сприятливих умов середовища (позитивні таксиси) або ж убік від несприятливих умов (негативні таксиси). Такі реакції спостерігаються відносно багатобразних компонентів середовища; відповідно у них описані термо-, хемо-, гальвано-, гео-, фото-, тігмомаксиси.

Приклад негативного термотаксису - відхід простих із зони підвищеної (іноді зниженої) температури. Дуже цікавий опис поведінки *туфельки* при зіткненні з твердою перешкодою. Якщо зіткнення відбувається під кутом, меншим 90°, то тварина зупиняється, обмацує поверхню віями, відпливає назад, міняє кут і пливе знову вперед. Якщо знову відбувається зіткнення, то процедура повторюється, і так до тих пір, поки інфузорія не мине перешкоду.

При зустрічі з м'якою поверхнею інфузорія не відпливає, а, навпаки, прикладається до неї можливо більшою поверхнею тіла.

У тих же простих виявлені елементарні форми *індивідуального навчання*. Воно виявляється в ефектах звикання. Так, *парамеції*, ув'язнені в квадратну (або трикутну) судину і звиклі плавати уздовж його стінок, зберігають якийсь час квадратну (відповідно трикутну) форму траєкторії і будучи переміщеними в круглу судину (досліди *Ф. Бромштедта*).

Таким чином, поведінка простих ілюструє ряд розглянутих вище загальних положень.

Ми бачимо, по-перше, що прості реагують на абіотичні дії середовища, і притому на окремі її властивості (ознаки психіки взагалі і її елементарної сенсорної форми зокрема).

По-друге, виразно виступає пристосовна функція психіки: тут вона виражається в орієнтуванні поведінки (позитивні і негативні таксиси), а також, хоча і в самих елементарних формах, в зміні поведінки в результаті індивідуального досвіду.

Щоб уявити собі, наскільки складною може опинитися поведінка на стадії елементарної сенсорної психіки, перерахуємо найбільш дивовижні здібності представників вже *вищого рівня* цієї стадії.

До таких представників відносяться, зокрема, *кільчасті черв'яки*. Морські кільчасті черві-поліхети будують будиночки-трубки з частинок, які вони збирають на дні. Якщо в такий будиночок заповзає чужак, господар вступає з ним в бій.

При утворенні шлюбних пар самці поліхет стають агресивними по відношенню до інших самців (але не самкам). У *виноградного равлика* спостерігаються "шлюбні ігри", які можуть тривати декілька годин до фактичного спаровування. *Черв'яки* і навіть *поліпи* навчаються після декількох проб диференціювати по побічних фізичних ознаках шматочки справжньої їжі і "підробки" у вигляді грудок паперу, змочених соком жертви.

Перейдемо до стадії *перцептивної психіки*.

Представники цієї стадії відображають зовнішню дійсність у формі не окремих відчуттів, а *цілісних образів речей*.

На даній стадії знаходяться найбільш знайомі нам тварини, перш за все хребетні, починаючи з риб і кінчаючи ссавцями, зокрема приматами; до неї ж належать практично всі членистоногі, зокрема комахи, а також головоногі молюски.

Складніша будова діяльності у представників перцептивної психіки А. Н. Леонтьєв виражає через ідею *виділення операцій*.

Операції - це відносно самостійні акти, зміст яких відповідає не самому предмету потреби, а *умовам*, в яких він знаходиться. Виділення операцій можливе тільки при віддзеркаленні цілісних предметів і ситуацій і, у свою чергу, стимулює розвиток такого віддзеркалення.

Слідуючи цій думці А. Н. Леонтьєва, можна сказати, що для дощового черв'яка (представника сенсорної психіки), який освоїв в лабіринті шлях до їжі, образ їжі (предмет потреби) і шлях до неї (умови) ще зляться в єдиний нерозчленований образ - комплекс властивостей. В ході навчання він своїми рухами приладнує до траєкторії шляху, але не відображає її як таку; при зміні шляху він знову повинен пройти період навчання (перенавчання) нової траєкторії.

Основу всіх без виключення форм поведінки тварин складають *інстинкти*, точніше, *інстинктивні дії*, тобто генетично *фіксовані*, *успадковані елементи поведінки*. Як морфологічні ознаки, вони відтворюються в кожній особі даного вигляду в щодо незмінній формі.

Видотипічність інстинктивних дій дозволяє навіть використовувати їх як класифікаційні ознаки при визначенні таксонів тварин разом з морфологічними ознаками.

Наприклад, для голубів характерний особливий спосіб пиття. Всі птахи, як відомо, п'ють, закидаючи голову, і лише голуби втягують воду дзьобом з опущеною головою.

Як і морфологічна організація, інстинкти тварин, за словами С. А. Вагнера, формувалися "під диктування середовища і під контролем природного відбору". Це привело до дивовижної пристосованості інстинктивної поведінки у всіх сферах

життя тварини - в способах добування їжі, захисті від нападу; будівництві жител, турботі про потомство і тому подібне

Висока доцільність інстинктів відвіку породжувала теорії про їх "*розумність*". Проте з часом ці теорії поступилися місцем прямо протилежним оцінкам. Почали говорити про "*сліпоту*", "*машинообразності*" інстинктів. Приводом послужили досліди, в яких чоловік втручався в природний хід життя тварин.

Так, в своїх спостереженнях Фабр, а потім багато його послідовників виявили наступний загальний факт: якщо позбавити сенсу якусь інстинктивну дію комахи, вона все одно завершує її і переходить до наступної.

Замість "*розумності*" слід говорити про біологічну *доцільність* інстинктів, а замість "*сліпоти*" - про їх фіксованість, або ригідність.

Потрібно мати на увазі, що ригідність інстинкту теж доцільна: вона відображає пристосованість тварини до постійності певних умов його проживання. Експериментальні втручання дослідника є маловірогідними, а найчастіше неможливі в природі події, спотворення природних умов проживання.

Корисно порівняти "*помилки*" інстинкту з "*помилками*", або ілюзіями, сприйняття. Ці явища мають багато загального.

Не дивлячись на те що перцептивні операції у людини формуються прижиттєво і, здавалося б, повинні бути менш жорсткими, чим природжені механізми інстинктів, вони, по вже відомому нам виразу М. Гельмгольца, "*непереборні*". На прикладі ілюзії вікна Еймса ми бачили, що знання про дійсний спосіб обертання вікна жодним чином не впливає на переживання ілюзії.

Така ж непереборна і навіть "*примусовість*" інстинктивних дій наголошувалася багатьма дослідниками.

Отже, і "*помилки*" інстинктів, і ілюзії сприйняття виникають в результаті автоматичного спрацьовування мимовільних механізмів, причому механізмів *правильних* (тобто таких, які забезпечують адекватне віддзеркалення або ефективне пристосування), таких, що опинилися в "*неправильних*", тобто штучних, а значить і маловірогідних або неможливих в природі ситуаціях.

Які сучасні уявлення про механізми інстинктів?

Згідно цієї логічної теорії, інстинкт обумовлений дією як *зовнішніх*, так і *внутрішніх* чинників.

До *зовнішніх* чинників відносяться спеціальні подразники, які отримали назву "*Ключових стимулів*".

До теперішнього часу вивчена велика кількість ключових стимулів у багатьох видів тварин. Як опинилася, в цій ролі можуть виступати сигнали будь-якої модальності: кольори, запахи, звуки, зорові форми, рухи і тому подібне. В природних умовах зазвичай діють декілька ознак, об'єднуючись в "*пускову ситуацію*".

Надстимули часто служать тваринам в природних умовах. Приклади - величезні "*очі*" на крилах деяких метеликів, що відлякують пернатих хижаків, або великий розкритий дзьоб зозуленяти, яке примушує півчу пташку годувати його більш охоче, ніж власних пташенят.

До *внутрішніх* чинників відноситься *ендогенна стимуляція* центрів інстинктивних дій, яка приводить до пониження порогу їх збудження.

Дуже показові в цьому відношенні факти розширення спектру подразників, що викликають інстинктивні дії і особливо факти *спонтанного виникнення останніх*.

Згідно моделі Д. Лоренца, зазвичай, тобто у відсутність крайнього загострення потреби, ендогенна активність центрів інстинктивних дій загальмована, або блокована. Адекватні стимули знімають це блокування, діючи на зразок ключа, який відкриває замок. Тому такі стимули і отримали назву ключових.

В даний час значно змінилися погляди і на важливе, давно дискутує питання про співвідношення інстинкту і навчання.

Раніше форми поведінки, засновані на інстинкті і на навчанні, протиставлялися. Вважалося, що інстинктивні дії жорстко запрограмовані, і тварина здібна до їх реалізації без всякого індивідуального "доведення".

Згідно з сучасними даними це далеко не так. Показано, що багато інстинктивних дій повинні пройти період становлення і тренування в ході індивідуального розвитку тварини. Така форма отримала назву *облігатного* (тобто обов'язкового) навчання.

Багато інстинктивних актів "добудовуються" в індивідуальному досвіді тварини, і можна сказати, що така добудова теж запрограмована. Вона забезпечує приладнання інстинктивної дії до умов середовища. Звичайно, пластичність інстинктивної дії при цьому обмежена і визначається генетично заданою "нормою реагування".

Набагато більшу пластичність поведінки забезпечує *факультативне навчання*. Цим терміном позначається процес освоєння нових, суто індивідуальних, форм поведінки. Якщо при облігатному навчанні всі особини вигляду удосконалюються в одних і тих же (відеотипових) діях, то при факультативному навчанні вони оволодівають індивідуально-особливими формами поведінки, що пристосовують їх до конкретних умов існування індивіда.

Широко відомими прикладами можуть служити будь-які корисні звички домашніх тварин або циркове дресирування тварин. А. Н. Северцов приводить ряд яскравих випадків індивідуального навчання у диких тварин.

Описані випадки передачі нового, "винайденого" якою-небудь твариною способу поведінки іншим особинам популяції, а потім і подальшим поколінням. Це явище отримала назва *поведінкової традиції*. Від відотипічної поведінки дії "за традицією" відрізняються тим, що властиві не всім особинам вигляду, а тільки тим, які живуть на загальній обмеженій території.

По суті, всякою дією тварин є складне переплетення видотипічних і придбаних елементів поведінки. По Фабрі, на стадії перцептивної психіки кожен поведінковий акт формується в онтогенезі шляхом реалізації генетично фіксованих компонентів видового досвіду в процесі індивідуального навчання.

Річ у тому, що кожен поведінковий акт складається з двох основних фаз: *пошуковою* (або підготовчою) і *такою, що завершує*.

Перша фаза зазвичай починається з ендогенної активації і виявляється в загальному неспокої і пошукових діях тварини - обстеження обстановки і тому подібне. Зазвичай в результаті такої активності відбувається зустріч тварини з ключовими стимулами, які включають власне інстинктивну дію, а частіше цілу ланцюг таких дій.

Наприклад, харчова поведінка хижака починається з хаотичного бігу і обстеження території. Перші ознаки здобичі, а потім і конкретний вигляд її орієнтують поведінка - починається переслідування, підкрадання; потім йде ряд таких інстинктивних дій, як кидок, убивання, розчленовування туші, нарешті,

захоплення шматків м'яса зубами і проковтування. Тільки два останні акти - захоплення шматків і проковтування - складають завершуючу фазу дії. Все ж таки передування можна віднести до пошукової фази, хоча в ній виділяються свої мікроетапи, кожен з яких має власну пошукову і завершуючу мікрофази. Наприклад, багатьма хижаками убивання жертви проводиться строго фіксованим способом: це інстинктивний акт, що завершує певний етап полювання.

Найважливіший знайдений факт полягає в тому, що *найбільшою пластичністю поведінка володіє в пошуковій фазі*. Саме тут тварина знаходить і освоює нові способи поведінки. Навпаки, чим ближче до завершуючої фази, тим більше стереотипними стають рухи; у самій завершуючій фазі вони набувають тих властивостей стереотипності і примусовості, про які йшла мова вище.

"Питома вага" пошукової і завершуючої фаз в різних поведінкових актах може бути різною навіть у однієї і тієї ж тварини. Але загальне правило полягає в тому, що *чим вище психічна організація тварини, тим більше розгорнена і тривала пошукова фаза*, тим більше багатого і різноманітного індивідуального досвіду тварина може набути.

Дуже важливо відзначити, що такий досвід часто накопичується *про запас*.

Так, наприклад, щури у відомих дослідах Е. Толмена з латентним навчанням освоювали "карту" лабіринту в умовах, що виключали завершуючу фазу дії. Цей результат досягався в пошуковій фазі виключно за рахунок пізнавальної активності.

Все сказане до цих пір про інстинкти тварин надзвичайно важливо для розуміння біологічної передісторії специфічно людських форм поведінки. До них відносяться перш за все мова і спілкування тварин, а також використання ними знарядь.

Мова тварин є складними системами сигналізації. За допомогою сигналів дуже різних модальностей - звуків, рухів, поз, запахів, квітів і ін.- тварини передають один одному інформацію про біологічно значущі події і стани. Це сигнали тривоги, небезпеки, загрози, покірності, "залицяння" і багато інших.

Найважливіша відмінність мови тварин від мови людини полягає у *відсутності у нього семантичної функції*. Це означає, що елементи мови тварин не позначають зовнішні предмети самі по собі, їх абстрактні властивості і відносини. Вони завжди пов'язані з конкретною біологічною ситуацією і служать конкретним біологічним цілям. Багато сигналів, виражаючи емоційні стани тварини, діють по механізму емоційного зараження.

Так, сигнал тривоги, який видає один з членів пташиної зграї, передає його збудження - тривогу - решті членів зграї, що і примушує їх піднятися в повітря.

Аналогічним чином діє хімічна сигналізація небезпеки у бджіл. Бджола, яка жалить ворога, виділяє особливу пахучу речовину; ця речовина приводить в агресивний стан інших бджіл, які спрямовуються до ворога і теж його жалють. В результаті інтенсивність хімічного сигналу лавиноподібно росте, а разом з ним росте і кількість нападаючих бджіл.

Іншою відмінністю мови тварин є його *генетична фіксованість*. В результаті вона є *закритою системою*, яка містить обмежений набір сигналів, хоча кількість сигналів може бути задоволене великим. Так, наприклад, у курей розшифровано близько 20 різних сигналів, у людиноподібних мавп - до 90.

Особливо *складні форми спілкування* спостерігаються у тварин, що живуть в співтовариствах. Життя стадами, зграями, сім'ями широко поширена на тваринному світі.

Характерна межа багатьох співтовариств тварин - *ієрархія* його членів. Кожна особина зазвичай знає, хто сильніше і хто слабкіший за неї. Ієрархія встановлюється і підтримується за допомогою різноманітних актів спілкування - дрібних сутичок, ритуалів, турнірів і ін. Сильніші особини отримують переваги в розподілі їжі, виборі шлюбних партнерів. Особини вищих рангів, і особливо ватажок, мають більший "авторитет": їм підкоряються, їм наслідують, за ними слідують.

Ватажком зграї або стада зазвичай стає найбільш сильний і досвідчений індивід. Це сприяє відтворенню повноцінного потомства, а також використанню і передачі багатого індивідуального досвіду.

У деяких співтовариствах спостерігається чіткий *розподіл функцій* між особинами; основою служать статеві, вікові, рангові ознаки.

Розподіл функцій найвиразніше представлений в репродуктивній сфері. У багатьох видів самці здобувають і приносять їжу самкам, які висиджують яйця або залишаються з дитинчатами. Правда, далеко не завжди виведення потомства і турбота про нього лягає виключно на самку. У багатьох птахів яйця висиджуються самцем і самкою по черзі.

У ряду риб батьки спільно вирощують мальків. А у рибки-корюшки самець один виконує всю роботу по споруді гнізда, охороні ікринок і вихованню молодняка.

Ще один приклад розподілу функцій спостерігається в зграї гієнових собак. Там самці на полюванні заковтують м'ясо жертви шматками, а потім, прихилившись додому, відригують їх самкам і щенят.

Особливо вражає складність організації сумісного життя з чіткою диференціацією функцій у суспільних комах - бджіл, мурашок і ін.

Узагальнюючи викладені факти, слід виділити те головне, що відрізняє групову поведінку тварин від суспільного життя людини, - це підлеглість її *виключно біологічним цілям, законам і механізмам*. Групову поведінку тварин закріплювала природним відбором; фіксувалися тільки ті його форми, які забезпечували краще вирішення прямих біологічних завдань, - живлення, самозбереження і розмноження.

Людське ж суспільство виникло на абсолютно іншій основі - на основі *спільної трудової діяльності*, невідомої і недоступної твариною. Як у своєму індивідуальному розвитку, так і в суспільному житті, людина вийшла з-під влади біологічних законів і з певного моменту антропогенезу почав підкорятися законам соціальним.

Продуктивна праця стала можливою завдяки використанню **знарядь**. По словах Ф. Енгельса, "праця починається з виготовлення знарядь". Тому **гарматна діяльність** тварин розглядається як одна з біологічних передумов антропогенезу і ця проблема знаходиться в центрі уваги антропологів і порівняльних психологів.

Якийсь час тому передбачалося, що використання знарядь доступне тільки людиноподібним мавпам, до того ж в умовах неволі. Останнім часом виявлені факти застосування знарядь у багатьох видів тварин, включаючи нижчих мавп, птахів і навіть комах.

Знаменно, що в обох приведених випадках тварини не тільки використовують, але і *виготовляють або удосконалюють* знаряддя: при використанні гілочки обривають з неї листя і бічні втечі; листя для "губки" пережовується. Проте безумовним фактом залишається *нездатність тварин виготовляти знаряддя за допомогою іншого знаряддя*. Тут проходить та грань, яка відокремлює тварин від людини.

Тварини обробляють знаряддя за допомогою природних засобів - власних органів: зубів, рук і тому подібне. Первісна ж людина почала виготовляти свої знаряддя, впливаючи каменем на камінь. Цей, на перший погляд, незначне зрушення відбило фундаментальні прогресивні зміни і в будові діяльності первісної людини, і в його психіці.

Виготовлення знаряддя за допомогою іншого предмету означало відділення дії від біологічного мотиву і тим самим поява нового вигляду діяльності - *праці*. Виготовлення знаряддя про запас припускало наявність образу майбутньої дії, тобто поява плану свідомості. Воно припускало далі розподіл праці, тобто встановлення соціальних відносин на основі небіологічної за своїм змістом діяльності. Нарешті, воно означало матеріалізацію досвіду трудових операцій (у формі знаряддя) з можливістю зберігання цього досвіду і передачі його подальшим поколінням.

7. Погляди Т.Шардена на розвиток психіки тварин.

Зародження і розвиток психіки пов'язуються з еволюційними процесами в природі на стадії виникнення живої матерії. Деякі дослідники вбачають коріння психіки в неживій матерії, інші пов'язують появу психіки з виникненням тварин.

Погляди відомого французького філософа і палеонтолога П'єра Тейяр де Шардена (1881 - 1955) на еволюцію матерії та психіки були підтримані і розвинуті видатним ученим, першим президентом Української академії наук В. І. Вернадським (1863 - 1945). Співзвучні погляди відображені у працях Б. Г. Ананьєва.

П. Тейяр де Шарден вважав, що розвиток матерії, або, за його термінологією, універсуму, триває упродовж кількох мільярдів років і виявляється в розширенні "первісного атома" до розмірів сучасних галактик. Цей висновок відповідає відомій у фізиці теорії великого вибуху. Процес просторового розширення матерії здійснюється водночас із протилежним процесом - органічним згортанням універсуму до самого себе від дуже простих тіл до винятково складних. Процес "згортання складності" пов'язаний з відповідним переходом зовнішнього у внутрішнє, психіку, тобто з процесом інтеріоризації. Між складністю та свідомістю у масштабах усього космосу, включаючи планету Земля, існує структурний зв'язок. Універсуму одвічно притаманні зовнішня матеріальна і внутрішня духовна, тобто фізична і психічна енергії, що взаємодіють, переходять одна в одну. Відтак наявність рудиментарних, розсіяних форм психіки в частках матерії - навіть з малими параметрами складності Життя і психічне пробиваються усюди і завжди, і ніщо не може зупинити процес "згортання складності", інтеріоризації. Розвиток психіки - психогенез - є складовою космогенезу.

Таке розуміння психогенезу наближається до теорії панпсихізму. Воно спирається на наукові дані біології, палеонтології, геології, космології, психології і має не менше право на існування, ніж інші концепції виникнення життя та психіки, наприклад, такі, як гіпотеза О. І. Опаріна про виникнення життя на Землі у формі коацерватів чи гіпотеза Г. Кастлера про космічне походження живого на Землі.

П. Тейяр де Шарден виділяє в процесі еволюції універсуму чотири стадії - Переджиття, Життя, Думку та Над-життя. Кожній з них властиві відповідні стадії психогенезу.

На стадії Переджиття суб'єктивне, психічне втілене в матерію у вигляді потенції. Планета Земля має природжений потенціал переджиття і відповідну йому масу елементарної психічної, духовної енергії - передсвідомості. Остання зростає із збільшенням складності матерії і розгортається на вузькій оболонці планети - передбіосфері, в якій зосереджується та поглиблюється внутрішнє Землі, її органічне ціле.

На стадії Життя формується біосфера, яка поширюється на оболонці планети у вигляді живої маси організованої матерії - мікроорганізмів і мегамолекул; остання розгалужується у вигляді дерева життя. В ході клітинної революції здійснюється й внутрішня революція психічного, тобто стрибок від передсвідомості до свідомості. Еволюція елементів універсуму приводить до появи тварин, а серед них ссавців, які займають на дереві життя головну гілку. Вершок цієї гілки утворюють примати й людиноподібні мавпи. На стадії Життя геогенез універсуму перетворюється на біогенез, наслідком чого стає поява людини як носія психогенезу.

Для стадії Думки характерне інтенсивне зростання свідомості. Завдяки здатності людини до рефлексії універсум зосереджується на собі, оволодіває собою. Феномен людини виявляється у парадоксальному явищі: при незначних морфологічних змінах людини починається небачене потрясіння усіх сфер життя на планеті. Виникає особистість з притаманною їй здатністю до персоналізації, тобто безмежної індивідуальної еволюції. Здійснюється стрибок розуму як в індивідуальному плані, так і у вигляді конвергенції духу особистостей. Рефлексія охоплює усе людство, чим сприяє його піднесенню. Починається процес гомінізації, перехід від інстинкту до думки, одухотворення усіх сил, що містяться у тваринному світі. Трансформація охоплює все життя на планеті.

Психогенез переходить у більш високу стадію - ноогенез, на якій зароджується і розвивається єдиний дух цивілізації. Поряд із біосферою поступово створюється новий "мислячий пласт", що розгортається над світом рослин і тварин, - ноосфера. Земля вступає в нову еру з економічними, промисловими та соціальними змінами. Соціальний феномен стає на стадії Думки кульмінацією біологічного феномена, феномена людини.

Для стадії Наджиття характерним є об'єднання народів, духовне оновлення Землі, формування Надлюдства. Ноогенез приводить до олюднення часу й простору, до виникнення Надособистості. У пункті Омега персоналізація сягає свого максимуму. Вершиною розвитку людства, вінцем оригінальності стає не окрема індивідуальність, а універсальна особистість, одухотворення, любов та усвідомлення вічності життя. Отже, на стадії Наджиття ноогенез досягає своєї найвищої точки завдяки консолідації, взаємодії особистостей й утворенню Надособистості.

Філософська концепція П. Тейяр де Шардена є однією з гіпотез про еволюційний та історичний розвиток психіки. У формування наукової картини філогенезу психіки значний внесок зробили й інші дослідники, такі як Б. Г. Ананьєв, Е. Г. Вацууро, Н. Ю. Войтоніс, Я. Дембовський, В. Келер, Н. М. Ладигіна-Котс, О. М. Леонтєв, М. Ф. Нестурх, Н. О. Тих та багато інших.

Спираючись на наукові дані, можна стверджувати, що психіка постала у процесі взаємодії найпростіших живих істот з навколишнім середовищем. Завдяки психіці вдосконалювалася регуляція цього процесу, що забезпечувало виживання й життєдіяльність живих істот. Психіка, таким чином, виникла як необхідний механізм сигналізації, орієнтації, організації поведінки живих істот, що поліпшувало умови їхнього життя. Розвиток психіки здійснювався як доцільний процес і проходив ряд етапів, набуваючи на кожному з них якісно нових ознак.

Реконструкція процесу виникнення та становлення психіки ґрунтується і на тій обставині, що у тваринному світі ще й досі існують різні за своєю складністю й давністю походження живі організми. Вони є носіями психіки різного рівня розвитку - від найпростішої, як у амеб, до найскладнішої у світі - психіки людини. Крім того, Існують численні археологічні дані, що свідчать про ступінь розвитку мозку та його функцій у тварин і людини у минулому, про характер результатів їхньої поведінки й діяльності. Тому процес філогенезу психіки значною мірою може бути відтворений на підставі як зазначених даних, так і більш або менш вірогідних гіпотез.

Розвиток психічних механізмів регуляції поведінки живих істот проходив ряд етапів: чутливість щодо окремих властивостей об'єктів у найпростіших організмів - сприймання цілісних предметів у більш складних живих істот - практичний інтелект вищих тварин - практичний і абстрактний інтелект як основа первісної свідомої психіки у прадавньої людини - свідомість і самосвідомість стародавньої людини - особистість людини до нашої і нашої ери, зокрема епох Відродження, Просвітництва, промислової революції та сучасного соціального і науково-технічного поступу. При переході від попереднього до наступного етапу форми психіки трансформуються у досконаліші психічні системи регуляції поведінки та діяльності живих істот, дедалі ефективніше забезпечуючи їхню життєдіяльність.

Виникнення первісної психіки пов'язане з переходом від допсихічних форм регуляції поведінки - так званих тропізмів, або таксисів, найпростіших рослинних і тваринних організмів - до власне психічних, сигнальних форм регуляції тварин. Завдяки тропізмам організм реагує залежно від контакту з середовищем. Так, якщо організм потрапляє у середовище з несприятливими фізичними параметрами, наприклад, дуже високою чи низькою температурою, то він, перегріваючись або переохолоджуючись, намагається відійти у безпечніше місце. Навпаки, потрапляючи в середовище з оптимальним температурним режимом, він залишається там і шукає таке місце, яке б сприяло кращому перебігу обмінних процесів. У наведених прикладах регуляція поведінки здійснюється за допомогою термотропізму. Існують й інші види тропізмів: фототропізм як форма рухової реакції на безпосередню дію світла; хемотропізм - рухова реакція на дію хімічних агентів середовища; топотропізм - рухова реакція на механічну дію середовища тощо. Тропізм, таксис - це засоби рухового реагування найпростіших організмів на фактори, від яких залежить їхнє біологічне існування. До біотичних факторів належать об'єкти харчування, температура, механічні властивості об'єктів тощо. Тропізми утворюють одну з важливих форм подразливості живих істот - до безпосереднього реагування на біотичні подразники, що притаманно більшості одноклітинних рослинних і тваринних організмів.

10. Розвиток психіки та свідомості людини.

Свідомість - вища, властива людині форма узагальненого відображення об'єктивних стійких властивостей і закономірностей навколишнього світу, формування у людини внутрішньої моделі зовнішнього світу, в результаті чого досягається пізнання і перетворення навколишньої дійсності.

Функція свідомості полягає у формуванні цілей діяльності, у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів, що забезпечує розумне регулювання поведінки і діяльності людини. У свідомість людини включено певне ставлення до навколишнього середовища, до інших людей.

Виділяють наступні властивості свідомості: побудова відносин, пізнання і переживання. Звідси безпосередньо впливає включення мислення і емоцій в процеси свідомості. Дійсно, основною функцією мислення є виявлення об'єктивних відносин між явищами зовнішнього світу, а основною функцією емоції - формування суб'єктивного ставлення людини до предметів, явищ, людям. У структурах свідомості синтезуються ці форми і види відносин, і вони визначають як організацію поведінки, так і глибинні процеси самооцінки та самосвідомості. Реально існуючи в єдиному потоці свідомості, образ і думка можуть, забарвлюючись емоціями, ставати переживанням.

Свідомість розвивається у людини тільки в соціальних контактах. У філогенезі свідомість людини розвивалося і стає можливим лише в умовах активного впливу на природу, в умовах трудової діяльності. Свідомість можливо лише в умовах існування мови, мови, що виникає одночасно із свідомістю у процесі праці.

І первинним актом свідомості є акт ідентифікації з символами культури, що організує людську свідомість, що робить людину людиною. За виділення сенсу, символу і ідентифікацією з нею має бути виконання, активна діяльність дитини з відтворення зразків людської поведінки, мовлення, мислення, свідомості, активна діяльність дитини з відображення навколишнього світу і регуляції своєї поведінки.

Виділяють два шари свідомості (В. П. Зінченко).

I. Буттєва свідомість (свідомість для буття), що включає в себе:

- 1) біодинамічним властивості рухів, досвід дій;
- 2) чуттєві образи.

II. Рефлексивна свідомість (свідомість для свідомості), що включає в себе:

- 1) значення;
- 2) сенс.

Значення - зміст суспільної свідомості, засвоюване людиною. Це можуть бути операційні значення, предметні, вербальні значення, життєві та наукові значення - поняття.

Сенс - суб'єктивне розуміння і ставлення до ситуації, інформації. Нерозуміння пов'язано з труднощами осмислення значень. Процеси взаємної трансформації значень і смислів (осмислення значень і означених смислів) виступають засобом діалогу та взаєморозуміння.

На буттєвому шарі свідомості вирішуються дуже складні завдання, тому що для ефективного в тій чи іншій ситуації поведінки необхідна актуалізація потрібного в даний момент образу і потрібної рухової програми, тобто образ дії має вписуватися в образ світу. Світ ідей, понять, життєвих і наукових знань співвідноситься зі значенням (рефлексивно свідомості).

Буттєвий шар містить в собі витoki і почала рефлексивно шару, оскільки значення і смисли народжуються в буттєвому шарі. Виражена в слові значення

містить:

- 1) образ,
- 2) операційний і предметне значення,
- 3) свідоме і предметне дію.

Слова, мова не існують тільки як мова, в них об'єктивувати форми мислення, які нами і оволодівають через використання мови.

Людина володіє прекрасним даром - розумом з його допитливим польотом як у віддалене минуле, так і в прийдешнє, світом мрії і фантазії, творчим вирішенням практичних і теоретичних проблем, нарешті, утіленням самих сміливих задумів. Уже з глибокої стародавності мислителі напружено шукали розгадку таємниці феномена свідомості. Наука, філософія, література, мистецтво, техніка - словом, усі досягнення людства об'єднали свої зусилля, щоб розкрити таємні таємниці нашого духовного життя.

Свідомість - це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності, спосіб її відносин до світу і до самого себе, що являє собою єдність психічних процесів, що активно беруть участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття і визначається не безпосередньо її тілесною організацією (як у тварин), а здобуваються тільки через спілкування з іншими людьми навичками предметних дій. Свідомість складається з почуттєвих образів предметів, що є відчуттям чи уявленням і тому володіють значенням і змістом, знання як сукупності відчуттів, відбитих у пам'яті, і узагальнень, створених у результаті вищої психічної діяльності, мислення і мови. Таким чином, свідомість є особливою формою взаємодії людини з дійсністю і управління нею.

Свідомість є вищим рівнем психічного відображення, властивого тільки людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість — це відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе.

Свідомість не слід ототожнювати з усією психікою. Це особливий психічний процес або їх сукупність. Свідомість — особливе утворення, що сформувалось у ході суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності, специфічна форма цілеспрямованого психічного відображення. Вона являє собою таку функцію людської психіки, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому активному відображенні, що здійснюється в символічній формі, й творчому перетворенні зовнішнього світу, у зв'язку вражень, що постійно надходять, із попереднім досвідом, у виділенні людиною себе з навколишнього середовища і протиставленні йому як суб'єкт об'єкту. Свідомість полягає в емоційній оцінці дійсності, забезпеченні діяльності цілеполягання — у попередній побудові дій та передбаченні їхніх наслідків, у контролюванні поведінки і керуванні нею, у здатності особистості давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному духовному житті.

Отже, свідомість — не просто образ дійсності, а особлива форма психічної діяльності, орієнтована на відображення і перетворення дійсності.

Необхідною складовою свідомості є знання. Поза знанням нема свідомості. Усвідомити який-небудь об'єкт — значить включити його в систему своїх знань і віднести до певного класу предметів, явищ. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться тільки до знання, не тотожна йому. Свідомість проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному спілковому, теоретичному і

практичному ставленні до неї Тому іншою необхідною складеною свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим. Якщо призначення пізнавальної діяльності свідомості — це якомога більш адекватне пізнання об'єкта, то, відображаючи світ у формі переживань, людина оцінює його, виявляє своє ставлення до обставин, що вже існують або передбачаються нею, до власної діяльності та її результатів, до інших людей, до того, що задовольняє або не задовольняє її потреби, відповідає чи не відповідає її інтересам, уявленням і поняттям. Людина усвідомлює не тільки об'єкти, їхні властивості та зв'язки, а й їхню значущість для себе, суспільства, що й створює умови для актуалізації механізмів, які забезпечують розгортання цілеспрямованої діяльності.

Свідомість - це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і пов'язана з їх психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачування результатів останньої. Свідомість людини - складне і багатогранне явище.

Свідомість не дана людині від народження. Вона формується не природою, а суспільством. З'явившись на світ, дитина ще не здатна відразу суб'єктивно відокремити себе від зовнішнього світу, вона немовби "розчинена" в ньому, її свідомість складається поступово через оволодіння в процесі життєдіяльності багатствами суспільної свідомості.

11. Роль праці в формуванні та розвитку свідомості людини.

Вирішальними чинниками у виникненні людини, становленні та розвитку її свідомості є праця, членороздільна мова і спілкування. Розробка трудової теорії формування людини належить Ф. Енгельсу, її основні положення викладені в його творі "Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину".

Історія становлення людини та формування її свідомості нараховує сотні тисяч років. Вона розпочалася з виготовлення і використання первісною людиною найпростіших знарядь праці та постійно розвивалася в процесі ускладнення праці та спілкування людей. Людина взаємодіяла з предметами природи, пізнавала їх властивості, порівнювала, виокремлювала загальне, суттєве, необхідне. Це сприяло розвитку мозку як органу свідомості. Він почав удосконалюватися слідом за розвитком руки як органу праці. Саме рука як "сприймальний" орган, що безпосередньо торкається речей, давала повчальні уроки не тільки мозку, а й іншим органам чуття, наприклад, зорові. Рука, що активно діяла, навчала голову думати, перш ніж стала знаряддям виконання волі голови, яка наперед планує практичні дії.

У процесі розвитку трудової діяльності, насамперед, удосконалення руки, збагачувались дотикові відчуття, формувалася слух, здатний сприймати нюанси звуків людської мови. Логіка практичних дій фіксувалася в голові і перетворювалася на логіку мислення. Людина вчилася думати. І перш ніж розпочинати справу, вона вже могла уявити і її результат, і спосіб здійснення, і засоби досягнення цього результату.

Отже, ключ до розгадки походження свідомості полягає в праці. Спочатку була справа. Оббиваючи лезо своєї кам'яної сокири, людина водночас відточувала "лезо" своїх розумових здатностей.

Праця завжди була і залишається суспільною. Первісні люди мушили спільно добувати засоби існування, захищатися від ворогів, боротися зі стихійними силами природи. Ці обставини зумовили потребу в спілкуванні, її реалізація спричинила виникнення членороздільної мови.

Мова — друга сигнальна система людини, в якій звуки членороздільної мови із засобу вираження емоцій поступово перетворилися на засіб позначення речей, їх властивостей і відношень, і стали виконувати функцію навмисного повідомлення. Поряд з інформацією про зовнішній світ, яку людина отримує за допомогою першої сигнальної системи, разом із мовою вона набула ще одного каналу зв'язку зі світом, який дав можливість відображати останній в узагальненій формі мовних знаків. Людина набула здатності знати те, що безпосередньо сама могла не відчувати. Мова внесла новий принцип у роботу центральної нервової системи і стала потужним засобом розвитку людської свідомості. У людини виник принципово новий тип психічного розвитку.

Мова, як і свідомість, є продуктом суспільно-трудової діяльності людей. Без мови неможлива ні постановка загальної мети, ні вибір засобів її досягнення, ні організація загальних трудових зусиль, ні налагодження спілкування людей, ні передання та засвоєння досвіду. Вона є основним матеріальним посієм духовної культури. М. Хайдеггер називав мову домівкою буття, а Х.Г. Гадамер — місцем зустрічі людини зі світом.

Мова є також основним засобом переробки знань, і тому незамінним і унікальним знаряддям формування та розвитку людської свідомості. Тільки після втілення думок у слова людина отримує реальну можливість виконувати з ними різного роду логічні операції. Такі способи розгортання мислення, як абстрагування та узагальнення, аналіз і синтез, індукція і дедукція неможливі без використання мови. Остання є безпосередньою матеріальною базою і своєрідним полем розгортання усіх розумових процесів, способом існування свідомості та спілкування людини.

Абстрактно-поняттєве мислення як певний психологічний процес набуло автономії лише в процесі зародження та використання системи мовних знаків. Мова стала головним детермінуючим фактором переходу від форм чуттєвого відображення до способів раціонального осягнення явищ реального світу.

Отже, мова виконує чотири основних функції: інформаційну, комунікаційну, акумуляційну і перетворювальну. Всі вони взаємопов'язані, взаємодіють і відіграють однаково важливу роль.

Мова — це система знаків. Знаком є будь-який матеріальний об'єкт, що у своєму бутті представляє інші предмети реального світу і у зв'язку з цим може бути використаний у процесі пізнання і спілкування для набуття, збереження, перетворення і передання інформації. Вивчає різного роду знакові системи семіотика.

Мова, що виникає в процесі історичного розвитку того чи іншого суспільства і є засобом спілкування людей, — природна. Вона удосконалюється і змінюється в процесі розвитку всього суспільного життя, а також на основі своїх внутрішніх законів. Разом з тим у різних конкретних сферах практичної та пізнавальної діяльності людей розробляються і впроваджуються спеціальні системи знакових позначень (мова математики і програмування, азбука Морзе і т. ін.) — штучні мови. Відповідно до практичних потреб, їх можна замінювати на більш зручні.

Мова і свідомість суттєво відрізняються. Якщо перша є системою матеріальних знаків, то друга — сукупністю ідеальних образів. Слова — матеріальна оболонка для фіксування уявлень і абстракцій, які утворюють ідеальний

зміст, тобто значення слів. Відмінність між мовою і свідомістю — це відмінність між матеріальним та ідеальним. Г. Гегель писав: "Мова є нібито тілом мислення".

Разом з тим, як за своїм джерелом походження, так і в процесі свого функціонування мова і свідомість неподільні. Думка без словесного втілення неможлива. За допомогою мови образи свідомості актуалізуються і стають дійсністю як для інших людей, так і для самої людини. У свою чергу, слова, що втратили зв'язок з духовним процесом, перестають бути мовними знаками, тому що втрачають статус засобів мислення і спілкування людей. У розвитку практичного і духовного життя суспільства і окремої людини мова і свідомість органічно взаємопов'язані: збагачення свідомості зумовлює розвиток мови; поява нових слів закріплює і поширює предметний зміст свідомості. Рівень розвитку суспільної та індивідуальної свідомості прямо залежить від рівня розвитку мови, і навпаки.

Отже, поява і розвиток свідомості органічно пов'язані не тільки з доцільною трудовою діяльністю, а й з виникненням і удосконаленням мови. Саме мова була могутньою силою, яка сприяла виокремленню людини з тваринного царства, розвитку її мислення, організації матеріального виробництва.

Свідомість — це функція мозку людини, який сформувався в людському оточенні, у певному колективі, людському суспільстві, і постійно зазнавав і зазнає їх суттєвого впливу. Але тільки спілкування з людьми, оволодіння мовою, залучення до людської практики і культури роблять людину людиною. Іншого шляху розвитку свідомості не існує.

Свідомість представлена двома рівнями: індивідуальним і суспільним. Окрема людина оволодіває як змістом суспільної свідомості, так і конкретними формами, в яких виявляє себе. Це означає, що індивід засвоює політичну, правову, моральну, релігійну та інші форми свідомості та їх зміст.

Суспільна свідомість існує незалежно від свідомості індивіда. Однак справедливо й інше: суспільна свідомість існує лише тому, що існує індивідуальна свідомість людей — окремих її носіїв. При цьому суспільна свідомість не є простою арифметичною сумою індивідуальних свідомостей. Недооцінка чи, навпаки, переоцінка відмінності суспільної та індивідуальної свідомості призводить до серйозних помилок у розумінні цієї проблеми.

Сучасна філософія, як і загальна психологія, виокремлюють у структурі індивідуальної свідомості чотири основних елементи: знання, самосвідомість, волю і переживання. Центральне місце займає знання. Воно є інформацією про реальну дійсність, яку людина отримує завдяки органам чуття і мисленню, і фіксує її в мові. Знання — це результат пізнання у формі чуттєвих та інтелектуальних образів, уявлень, суджень, логічних категорій. Воно має різний ступінь достовірності і поділяється на повсякденне та наукове. Знання може бути виражене не тільки природною та штучною мовами, а й мовою жестів (пантоміма), образів та комп'ютерних систем.

Знання, як і мова, є способом існування свідомості. Воно служить не тільки пристосуванню та орієнтації людини в зовнішньому світі, а її перш за все активному перетворенню нею реальної дійсності та утвердженню свободи і прогресу суспільства. Знання — наймогутніша сила людини.

Оскільки предметом свідомості є не лише зовнішній світ, а й сам суб'єкт, носій свідомості, остільки суттєвим моментом свідомості є самосвідомість. Самосвідомість — це усвідомлення людиною своєї сутності, думок, почуттів,

інтересів, потреб. Розвинутою формою самосвідомості є теоретична рефлексія (спрямованість мислення на себе, на свої витoki, передумови, форми), завдяки якій через систему понять розкривається соціальна природа суб'єкта. Є і особистісна рефлексія — вияв глибоких роздумів людини про смисл власного буття, його моральну насиченість. Самосвідомість сприяє розвитку суб'єкта, його раціонально-моральному вдосконаленню.

Практична реалізація ідеї, задумки, мети передбачає наявність волі. Воля — найважливіший компонент свідомості: свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї поведінки і діяльності за умови подолання внутрішніх та зовнішніх перешкод. Оскільки в основі регулювання людської діяльності є необхідність досягнення відповідності між ідеальними за природою прагненнями людини і зовнішнім світом, остільки у волі реалізується спрямованість свідомості до забезпечення єдності суб'єкта і об'єкта. У цьому плані воля є своєрідною посередницькою ланкою, що існує в самій свідомості і є внутрішньою передумовою переходу зі світу ідей у світ речей.

Безпосередня реалізація волі як акту свідомості включає визначення мети, боротьбу мотивів при виборі напрямів діяльності, прийняття рішення та його виконання. Останнє є суттю вольової дії. Тільки той, хто вміє доводити свої рішення до реалізації, може вважатися вольовою людиною. Такій особистості притаманні цілеспрямованість, ініціативність, самостійність, незалежність, витримка, рішучість, наполегливість та здатність до самоконтролю.

Ще одним елементом свідомості, що перебуває в органічній єдності з розглянутими вище, є переживання. У них, на відміну від знання, відображаються не явища зовнішнього світу самі по собі, а різноманітне практичне і духовне ставлення людини до цих явищ у формі численних емоцій, афектів, почуттів, пристрастей, настроїв, стресів, фрустрації, які зовнішньо виявляються в мимовільних м'язових рухах, міміці, пантомімі, жестах, позах, виразних подихах, у зміні інтонації, виразі очей і рота тощо.

Як могутні чинники мотивації і регуляції поведінки та діяльності людини емоції і почуття відіграють цю роль по-різному. Емоції (гнів, страх, жах, лют, тривога, радість) є тимчасовими і безпосередніми переживаннями, які мають рефлекторно-ситуативний характер. Почуттям притаманна більша стабільність, і в процесі становлення людської свідомості вони з'являються пізніше емоцій, тому що формуються в процесі засвоєння культури, мови та виховного впливу соціального середовища.

Справжні людські почуття історично і соціально зумовлені, і тому завжди змінюються разом з розвитком суспільства. Це добре виявляється перш за все у процесі виникнення і функціонування таких вищих почуттів, як моральні (почуття сорому, обов'язку, милосердя, гуманності, любові, дружби), інтелектуальні (здивування, допитливості, сумніву) і естетичні (почуття гумору, прекрасного, піднесеного, трагічного).

Переживання можуть як повністю усвідомлюватися особистістю, так і не усвідомлюватися. В останньому випадку людина нерідко стає рабом своїх пристрастей і настроїв. Як правило, переживання ототожнюють з душевним станом особистості. У науковій літературі поняття душі іноді використовується для позначення усієї психіки людини, до якої включаються не тільки знання, самосвідомість, воля, переживання, а й підсвідоме і несвідоме.

Ядром усіх елементів свідомості людини є її світогляд. Від рівня його розвитку значною мірою залежать якість і ефективність виконання людиною своїх обов'язків. Цим спричиняється необхідність постановки та реалізації проблеми формування наукового світогляду в громадян країни.

Отже, свідомість — це функція (або властивість) людського мозку, яка полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролі поведінки людини. За природою свідомість є продуктом життєдіяльності людського суспільства, результатом його суспільно-історичного розвитку. Свідомість формується і розвивається через залучення людини до культури, її виховання і навчання, суспільно корисну діяльність. Головними умовами виникнення свідомості були праця, виробничий колектив, членороздільна мова.

Вчення про філософські проблеми свідомості є світоглядним і методологічним фундаментом діяльності сучасних фахівців будь-якого профілю.

12. Культурно-історична концепція розвитку психіки людини за Л. С. Виготським.

Автором концепції, яка зробила вплив на розвиток світової психологічної думки, був Л. С. Виготський (1896–1934). Не обмежившись загальними формулами філософії марксиста, він зробив спробу почерпнути в ній положення, які б дали змогу психології вийти на нові горизонти в її власному проблемному полі. Марксизм стверджував, що людина – це природна істота, але природа її – соціальна. Ця теза вимагала зрозуміти тілесні, земні основи людського буття як продукт суспільно- історичного розвитку. Розрив між природним і культурним призвів у вченнях про людину до концепції двох психологій, кожна з яких має свій предмет і оперує власними методами. Для природничонаукової психології свідомість та її функції мають той самий порядок речей, що й тілесні дії організму. Тому вони були відкриті для об'єктивного дослідження і причинного (детерміністського) пояснення. Для іншого типу психології предметом є духовне життя людини у вигляді особливих переживань, які виникають у неї завдяки причетності до цінностей культури, а методом – розуміння, тлумачення цих переживань. Всі помисли Виготського були скеровані на те, щоб заперечити версію про «дві психології», яка століттями розщеплювала людину, робила її причетною до різних світів. Спершу він спирався на поняття реакції. Учений вважав головною для людини особливу реакцію – мовну, яка, звісно, є тілесною дією, однак, на відміну від інших тілесних дій, додає свідомості особистості декілька нових вимірів.

По-перше, припускає процес спілкування, а отже, вона від початку соціальна. По-друге, у неї завжди наявний психічний аспект, який традиційно називають значенням або значенням слова. По-третє, слово як елемент культури має незалежне від суб'єкта буття. За кожним словом б'ється океан історії народу. Так у єдиному понятті мовної реакції поєдналися тілесне, соціальне (комунікативне), смислове та історико-культурне. У системі цих чотирьох координат (організм, спілкування, значення, культура) Виготський прагнув пояснити будь-який феномен психічного життя людини.

Інтеграцізм, характерний для стилю його мислення, визначив своєрідність його шляху, коли, залишивши поняття мовної реакції, він почав вивчати психічні функції. Принципове нововведення зразу ж відмежувало теоретичний пошук

ученого від традиційної функціональної психології. Суть нововведення у тому, що в структуру функції (уваги, пам'яті, мислення тощо) було введено особливі регулятори, а саме – знаки, які створює культура. Знак (слово) – це «психологічне знаряддя», за допомогою якого формується свідомість. Це поняття було своєрідною метафорою, воно привносило у психологію пояснення специфіки людського спілкування зі світом, що перегукувалося з Марксом. Специфіка була в тому, що спілкування опосередковане знаряддями праці. Ці знаряддя змінюють зовнішню природу, і тому – саму людину.

Мовний знак, за Виготським, це також своєрідне знаряддя, але особливе. Воно спрямоване не на зовнішній світ, а на внутрішній світ людини. Воно змінює її. Адже перш ніж людина починає оперувати словами, у неї вже є дослівний психічний зміст. Цьому «матеріалу», отриманому від більш ранніх рівнів психічного розвитку (елементарних функцій), психологічне знаряддя додає якісно нову будову. І тоді виникають вищі психічні функції, а тоді починають діяти закони культурного розвитку свідомості – якісно іншої, ніж «натуральний» природний розвиток психіки (що спостерігаємо, наприклад, у тварин). Поняття функції, сформоване функціональним напрямом, радикально змінювалося. Адже цей напрям, засвоївши біологічний стиль мислення, трактував функцію свідомості за типом функцій організму. Виготський зробив вирішальний крок із світу біології у світ культури. Наслідуючи цю стратегію, він розпочав експериментальну роботу з вивчення змін, які здійснює знак у традиційних психологічних об'єктах: уваги, пам'яті, мисленні. Досліди, які проводили на дітях, і нормальних, і аномальних, спонукали по-новому інтерпретувати проблему розвитку психіки. Новизна поглядів Виготського – не тільки в ідеї про те, що вища функція формується за допомогою психологічного знаряддя. Не без впливу гештальтизму вчений вводить поняття психологічної системи. Її компонентами є взаємопов'язані функції. Розвивається не окремо взята функція (пам'ять або мислення), а цілісна система функцій. При цьому в різні вікові періоди співвідношення функцій змінюється (наприклад, у дошкільника провідною функцією серед інших є пам'ять, а у школяра – мислення).

Вищі функції розвиваються у спілкуванні. Врахувавши уроки Жане, Виготський трактує процес розвитку свідомості як інтеріоризацію. Будь-яка функція виникає спершу між людьми, а потім стає «приватною власністю» дитини. У зв'язку з цим Виготський дискутував з Піаже з приводу так званої егоцентричної мови. Виготський експериментально довів, що ця мова, усупереч думці Піаже, не є суто відірваними від реальності потягами і фантазіями дитини. Вона виконує роль не акомпаніатора, а організатора реальної практичної дії. Роздумуючи над самою собою, дитина планує її. Ці «думки вголос» надалі інтеріоризуються і стають внутрішньою мовою, пов'язаною з мисленням у поняттях. «Мислення і мова» (1934) – назва головної, підсумкової книги Виготського. У ній він, спираючись на широкий експериментальний матеріал, простежив розвиток понять у дітей. Тепер на перший план вийшло значення слова.

Історія мови засвідчує, як змінюється значення слова від епохи до епохи. Виготський відкрив розвиток значень слів в онтогенезі, зміну їхньої структури під час переходу від однієї стадії розумового розвитку дитини до іншої. Коли дорослі спілкуються з дітьми, вони можуть не підозрювати, що слова, які вони вживають, мають для них абсолютно інше значення, ніж для дитини, оскільки дитяча думка перебуває на іншій стадії розвитку і тому будує зміст слів за особливими

психологічними законами. Важливість відкриття цих законів для навчання і розвитку маленького мислителя очевидна. У зв'язку з цим Виготський обґрунтував ідею, згідно з якою «тільки те навчання є добрим, яке передуює розвитку». Виготський увів поняття «зони найближчого розвитку». Під нею мав на увазі розбіжність між рівнем завдань, які дитина може розв'язати самостійно, і під керівництвом дорослого. Навчання, створюючи цю «зону», стимулює розвиток. У цьому процесі внутрішньо поєднані не лише думка і слово, а також думка і рушійний мотив (за термінологією Виготського – афект). Їхнім інтегралом є переживання, як особлива цілісність, яку Виготський наприкінці свого творчого шляху назвав найважливішою «одиницею» розвитку особистості. Він трактував цей розвиток як драму, в якій є декілька «актів», – вікових періодів. Творчість Виготського істотно розширила наочну сферу психології, яка постала як система психічних функцій, що має особливу історію. Вищий, властивий людині рівень розвитку цієї системи (для якого характерні свідомість, смислова організація, довільність) виникає в процесі входження особистості у світ культури.